

MODERNİTE ÇERÇEVESİNDE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ (1923-1936)

Ali TAMAHKAR

alitamahkar@marun.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2715-2082

TURKISH-IRANIAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF MODERNITY

ÖZ İran, Türkiye'nin en eski kara sınırının olduğu ve diplomatik ilişki kurulan en eski devletlerden biridir. Osmanlı döneminden itibaren kurulan ilişkiler büyük bir tartışma konusu olmuş ve iki ülke arasında güvensizliğe yol açmıştır. Fakat bu güvensizlik ortamı 20. yüzyıldan itibaren her iki ülkede hız kazanan modernleşme hareketleriyle yerini bölgesel iş birliği ve güven temeline dayanan ilişkilere bırakmıştır. Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber modernleşme ve ulus kimliği inşası süreci hız kazanmıştır. İran'da Rıza Han'ın, kendisini şah ilan etmesiyle beraber modernleşme çerçevesinde reform faaliyetleri büyük bir ivme göstermiştir. Her iki ülkenin modernleşme ve ulus inşası sürecine bakıldığında bizlere gösteriyor ki Rıza Şah'ın Türkiye'yi bariz bir şekilde örnek aldığı görülmektedir. Bunun sonucunda Türkiye'yle iyi ilişkiler kurmaya çalışan Rıza Şah, 1926 ve 1929 yıllarında Türkiye ile dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Türk- İran ilişkilerindeki başlıca sorunlar sınır ihlalleri, isyancıların takibi gibi konulardır. Bu konular her zaman sorun olmasına rağmen, iki ülkenin çabaları sonucu bu ihtilaflar da son bulmuştur. İki ülke arasındaki ilişkilerin inşası çıkışlı yıllarından sonra, Sadabad Paketi imzalanmış ve Türk-İran ilişkileri altın yıllarını yaşamıştır. Elimizdeki çalışma, birçok makale ve kitabın analizinden oluşmakla beraber, her iki ülkenin özelinde önem taşıyan modernleşme kavramı merkeze alınarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Modernleşme, Sadabad Paketi, Rıza Şah, Atatürk, Ulus kimliği inşası

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 14 Mart 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 5 Haziran 2022

ABSTRACT

Iran is one of the oldest states with Turkey's oldest land border and diplomatic relations. The relations established since the Ottoman period have been the subject of great debate and have led to distrust between the two countries. However, this atmosphere of insecurity has left its place to relations based on regional cooperation and trust with the modernization movements that had gained momentum in both countries since the 20th century. With the proclamation of the republic in Turkey, the process of modernization and nation identity building gained momentum. With the proclamation of Rıza Khan as the shah in Iran, reform activities within the framework of modernization showed great momentum. When we analyze at the modernization and nation-building processes of both countries, it shows us that Reza Shah clearly took Turkey as an example. As a result, Rıza Shah, trying to forge a good relation with Turkey, signed friendship and trade agreements with Turkey in 1926 and 1929. The main problems in Turkish-Iranian relations were border violations and the pursuit of rebels. Although these issues have always been a problem, these conflicts came to an end Thanks to the efforts of the two countries. After the ups and downs of the relations between the two countries, the Sadabad Pact was signed and Turkish-Iranian relations had their golden years. Although the present study consists of the analysis of many articles and books, it has been carried out by focusing on the concept of modernization, which is important for both countries.

Keywords: Turkey, modernization, Sadabad Pact, Reza Shah, Atatürk, building of nation identity

GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından sonra Türk- İran ilişkileri büyük bir ivme kazanmıştır. İki ülkenin ilişkilerine bakıldığında, ilişkilerin ivme kazanmasında başlıca etmenlerden biri Rıza Han’ın kendisini Şah ilan etmesidir. Atatürk’ün Türkiye’de başlattığı devrimler başta İran ve Afganistan’ın modernleşme sürecine birer örnek teşkil etmiştir. Rıza Şah, Atatürk tarafından başlatılan Türkiye’deki çağdaşlaşma sürecini yakından takip ediyordu. Dolayısıyla Türkiye ve İran özelinde iki ülkenin ilişkilerinin tekrardan analiz edilmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

Çağdaşlaşmanın toplumda bir karşılığının olması için ulus kimliğinin inşası ve yurttaşlık bilincinin aşılmasından geçtiği görülmektedir. Topluma nüfuz eden çağdaşlaşma kavramı, Prof. Dr. Suna Kili’nin “Atatürk Devrimleri” kitabında dediği gibi çağdaşlaşmanın gerçekleşebilmesi için toplumun tamamına yansımaları ve çoğulcu olması gerekmektedir. Kapsayıcı olmayan çağdaşlaşma ve topluma uygun olmayan kalkınma modellerinin toplumlarda ihtilallere ve yönetim şekillerinin değişmesine neden olduğu görülmektedir. İran’da 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığı’nın kurulması ve Rıza Han’ın kendisini şah ilan ettiği sürece odaklandığımızda, Rıza Şah’ın İran’da uygulamak istediği çağdaşlaşma modelini uygulama şeklinin çoğulculuktan ve kapsayıcılıktan uzak olduğu aşikardır. (Kili, 2000: 41-43)

Çağdaşlaşma temelinde çoğulculuk ve kapsayıcılığın, Pehlevi hanedanlığı’nın İran’da hüküm sürdüğü 1925-1979 arasındaki süreçte topluma sirayet edemediği görülmektedir. Her ne kadar Pehlevi hanedanlığı, Kaçar hanedanlığına olan tepki sonucunda ortaya çıkmış olsa bile, yıllar sonra İran toplumu Kaçar hanedanlığına yönelttiği tepkiyi aynı şekilde Pehlevi hanedanlığına yöneltecekti. İran doğal kaynaklarının Amerika ve İngiltere tarafından kontrol edilmesi ve Rıza Şah döneminden itibaren Pehlevi hanedanlığı’nın servetine servet katması, İran toplumu nezdinde şahlığa karşı büyük bir tepki oluşmasına neden olacaktı. (Balcı ve Deniz, 2019: 133)

Çağdaşlaşma çerçevesinde her iki ülkenin ilişkilerine bakarsak, 1923 yılından itibaren ivme kazanan ilişkilerin modernleşme çerçevesinde geliştiğini görmekteyiz. Çağdaşlaşma kavramının dışında her iki ülkenin ikili ilişkilerine odaklandığımızda ise birçok konunun ihmal edildiği görülmektedir. Bu ihmal edilen konulardan ilki sınır ihlalleridir. Her iki ülke içinde Osmanlı döneminden beri sorun olarak devam eden sınır sorunları 1926 ve 1929 yıllarında imzalanan antlaşmalarla beraber çözülmüştür. Türkiye ve İran arasındaki sınır sorunlarının başında gelen Küçük Ağrı dağı sorunu çözülmüştür. Türk-İran ilişkilerinde ihmal edilen konulardan biri de her iki ülkenin ulus inşa süreçleri ve modernleşme çabalarının aynı döneme denk gelmesidir. Türkiye’de cumhuriyetin ilanı ile beraber dinin devletteki etkisi azalmış ve bunun sonucunda Türkiye yönünü çağdaş değerlerin var olduğu Batıya çevirmiştir. Türkiye ve İran ilişkilerini daha iyi anlayabilmemiz için her iki ülkenin karşılaştırmalı analizini ulus inşa süreçlerini, dış ilişkiler perspektifinde analiz etmemiz gerekmektedir. Bu ikili ilişkilerin sonunda 1937 yılında imzalanan Sadabad Paktıyla beraber Türk-İran ilişkileri altın yıllarını yaşamıştır. Bu çalışmada iki ülkenin modernleşme anlayışları ve ikili ilişkileri, karşılaştırmalı analizi, dış politika ekseninde ele alınacaktır.

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE İRAN’DA SİYASİ ATMOSFER

1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında yapılan antlaşmayla beraber İran, bu iki süper gücün hegemonyası altına girmişti. 1. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Rusya’nın savaştan çekilmesi sonucu İran’ın kontrolü

İngiltere'ye kalmıştı. Ahmet Şah, 1923 yılına gelindiğinde sağlık sorunları nedeniyle İran'dan ayrılıp yurtdışına gitmişti. Yerini vezir olarak atadığı Rıza Han'a bırakmıştı. (Armaoğlu, 2019: 163)

Yabancı güçlerin İran'ın iç işlerine karışmaları sonucunda İran toplumunda güçlü bir lider arayışı oluşmuştu. İran'daki bu durum Kaçar Hanedanlığının meşruluğunun aydın kesim tarafından sorgulanmasına neden olacaktı. İran'daki aydınlar bu güç boşluğunun Rıza Han'ın karizmatik kişiliği sayesinde doldurulabileceği görüşündeydi. Rus Çarlığı'nın dağılmasıyla beraber İran'daki tek söz sahibi güç konumuna yükselen İngiltere, bölgedeki Sovyet Rusya'nın varlığından rahatsızdı. İngiltere'de Rıza Han'ın ülkedeki düzeni tekrar sağlayabileceği düşüncesine sahip olmakla beraber Rıza Han'ın anti Bolşevik duruşu İngilizlerin dikkatini çeken bir diğer konuydu. Rıza Han, yönetimi Kaçarlardan ele alırken ordunun ve aydın kesimin desteğini alacaktı. (Milani, 2012: 18)

Bununla beraber Rıza Han'ın Ahmet Şah'ın arkasındaki güç olması sonucu, İran'daki 1923 ila 1925 arasında Rıza Han fiilen Kaçar Hanedanlığı yerine ülkeyi yönetmiştir. Bununla birlikte Rıza Han komutasındaki Kazak tugayı bir saray darbesiyle Kaçar Hanedanlığına son vermiştir. Bu darbe sonucunda Rıza Han, İran meclisinin onayını alarak kendini Şah ilan eder. Rıza Han şahlık kurumunu oluştururken meşruluğunu ordu ve bürokrasi olmak üzere iki güce dayandırmıştır. Kaçar dönemindeki merkezi otoritenin özellikle ordunun durumu Modern İran Tarihi kitabının yazarı Ervand Abrahamian tarafından değerlendirilir. Kitaptaki verilere göre 1921 yılındaki ordunun mevcudu 22 bini geçmemekle beraber 1941 yılına gelindiğinde 144 bin civarı bir düzenli ordunun varlığından bahseder. (Abrahamian, 2019: 85-90)

Bürokrasi ve ordunun yanında Rıza Şah, milliyetçiliği ulus devlet inşası için bir araç olarak görüyordu. Din yerine milliyetçiliği ön plana çıkaran Rıza Şah, İran'da reform çalışmalarını desteklemek için modernleşmeyi aynı Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün uyguladığı gibi uygulamak istiyordu. Rıza Şah'ın önündeki engellere baktığımızda Atatürk'e göre işinin hayli zor olduğunu söyleyebiliriz. Bunun birinci nedeni İran'da toplum nezdinde ulemanın söz sahibi olması ve modernleşme fikrine karşı muhalif hareket etmesiydi. İkinci nedene baktığımızda Türkiye'deki kurumların ve bürokrasinin, İran'daki kurumlara ve bürokratik yapıya göre daha da köklü olmasıydı. (Oran, 2018: 357-358)

İran'da Rıza Şah ve ulema arasındaki rekabetin kökeni Kaçar hanedanlığının son yıllarına kadar gider. Rıza Şah'ın cumhuriyet fikrine sıcak bakması gibi İran'da bir cumhuriyet ilan edilmesi yönünde bir düşüncesi vardı. İlk olarak, İran meclisinde tartışılan cumhuriyetin ilanı konusu İran meclis üyelerini iki gruba ayırmıştı. Bu iki gruba baktığımızda bunlardan biri Rıza Şah tarafından yönlendirilen modern taraf ve ulemanın başını çektiği muhafazakâr taraftı. İran Meclisinde bu tartışmalar sürerken cumhuriyet fikrine karşı olan mollalar birçok yerde protesto gösterileri düzenledi. İran çarşısı dükkanlarını kapatma kararı aldı. Bunun üzerine Rıza Şah, cumhuriyetin İran'da ilanı düşüncesinden geri adım atmamak zorunda kaldı. (Pirnazar, 1980: 136-137)

Bu rekabet Şah'ın, Şii ulemanın gücünü sınırlamak için orta ve yüksek öğretim kurumlarının yapısında reform yapmaya çalışmasıyla tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Rıza Şah, Tahran Üniversitesini ve ona bağlı olarak hukuk fakültesini açmıştı. Bunun sonucunda Şii ulemanın hareket alanı daralacaktı. Bununla birlikte Rıza Şah Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı devrimlerin bir benzerini İran'da yapabilecekti. Fakat unutulmuş bir şey var ki Rıza Şah'ın uyguladığı yöntem ve Atatürk'ün uyguladığı yöntemler tamamen birbirinden farklıydı. Bu bariz farkın en açık örneği Rıza Şah'ın kendisine karşı muhalefeti, ordu vasıtasıyla bastırmaya çalışması ve laikliği zorla uygulamaya çalışmasıdır. Türkiye'de Atatürk'ün uyguladığı gibi köklü reformlar yapamayan Rıza Şah'ın, daha çok baskı ve cebri yollarla reform yapmaya çalıştığını göstermektedir. (Saray, 2019: 115-117)

Tüm reformların halk tarafından istekli bir şekilde kabul edildiğini söyleyemeyiz. Başta İran'ın etkili sınıflarından İran çarşısı olarak bilinen tüccar sınıfı da bu reform hareketlerine karşı muhaliftir. Rıza Şah, cebri ve baskı yoluyla kendisine karşı oluşan muhalefeti bastırmaya çalışmıştır. Buna örnek olarak ulemanın merkezi olarak bilinen Meşhed şehrinde ortaya çıkan isyandı. Bu isyanı Şah'ın ordusu şiddetli bir şekilde bastırmıştır. Bir diğer tartışmalı konu ise Rıza Şah'ın emriyle uygulanan çarşaf yasağıydı. Bu yasağa göre kadınların çarşafli bir şekilde halka açık mekanlarda bulunması tamamen yasaklanmıştı. Genel olarak baktığımızda Rıza Şah, İran'ın sosyal yaşamını yüzeysel bir şekilde olsa bile değiştirdiği görülmektedir. İran'daki bu batılılaşma çalışmalarının yanında, Rıza Şah alt yapı çalışmalarına da önem vermiştir. Bu altyapı çalışmalarına örnek olarak Rıza Şah'ın, İran'da demiryolu yapımı çalışmalarını başlatmasıdır. İlk olarak İran'ı baştan aşağı saracak bir demiryolu projesi devreye girdi. Bu demiryolu projesi sonucunda uzunluğu yaklaşık 870 mil olan Trans-İran demiryolu Basra Körfezi'nden Tebriz'e kadar döşenmişti. Trans- Iranian demiryoluna baktığımızda 1939 yılında bitmiştir. (Thomas ve Frye, 1952: 226)

Bu reformların yanında Şah, dönemin ruhuna uygun olarak İran'da devletçilik politikalarını desteklemiştir. Bunun sonucu olarak, Rıza Şah, 1827 ve 1855 yılları arasında yabancı devletlerle İran arasında imzalanan antlaşmaları yürürlükten kaldırdığını ilan etti. Şah, başta şeker, tuz, çay, keten tohumu yağı ve konserve yiyecek üretimi olmak üzere birçok ürünü devlet adına tekelleştirdi. Bununla beraber İran'da kara yolu yapımında da önemli adımlar atıldı. Şah'ın İran toplumunun ulus devlet olması için Fars milliyetçiliğini ön plana çıkardığı ve bunun sonucu olarak İran'da zorunlu askerlik yasasını yürürlüğe koyduğu görülmektedir. Bununla beraber İran toplumunda çeşitli milletlere ait erkeklerin Farsçayı öğrendikleri görülmekle beraber İran'da ulus bilinci oluşmasında önemli katkısı oluşmuştur. (Abrahamian, 2019: 103-104)

Zorla ve cebri yollarla yapılan reformların sonucunda Pehlevi yönetimine karşı İran'ın muhafazakâr toplumu içinde bir öfke oluşmuştu. Bu öfke sonucunda İran geleneksel toplumun parçalarından oluşan İran çarşısı, ulema ve büyük toprak sahipleri huzursuzluklarını her fırsatta belirtmeye başlamışlardı. Cebri yollarla uygulanan reformların dışında, artan despotizm ve sekülerizmin katı bir şekilde uygulanmaya çalışılması orta sınıfı oldukça rahatsız ediyordu. Bunun dışında, Rıza Şah'ın gücünü dayandığı iki kuvvetten olan ordunun durumunu incelersek İran askeri hiyerarşisi iki kısma ayrılıyordu: Bu ilk kısım ordunun üst mevkilerinde yer alan seçkin sınıfın çocuklarından oluşuyordu. İran ordusunun çoğunluğunu temsil eden diğer grup ise genelde zorunlu askerlik kanununun verdiği hakla askerlik mesleğini icra ediyorlardı. Bu subaylar, her ne kadar Rıza Şah özelinde İran'a bağlılıkları olsa bile İran'ın toplum yapısını yansıtıyorlardı ve genel olarak kendi kökenlerine olan hatıralara sahiptirler. (Bingman, 2011: 103) Genel olarak baktığımızda İran toplumunun Türk toplumundan daha gelenekçi ve çok katmanlı olduğunu belirtmeliyiz. İran toplumunda söz sahibi olan ulema sınıfı, büyük ölçüde topluma nüfuz etmişti. Şah'ın aslında bir onay merci olduğu ve ulemanın İran toplumunda yer alan sınıfları dengeleyici bir unsura sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumun bu kadar katmanlı ve farklı yapıda olmasının İran'da, Türkiye'deki kadar güçlü bir ulus bilincin oluşmasında yegâne engellerden biri olduğu yorumunda bulunabiliriz. Ulema sınıfının yanında büyük toprak sahipleri ve İran çarşısı da gelenekçi toplumsal yapının bir devamıydı.

TÜRKİYE'DE CUMHURİYETİN İLANI VE ATATÜRK DEVRİMLERİ

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması ve Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından bir yönetim şekli sorunu gün yüzüne çıkacaktı. Saltanatın 1 Kasım 1922 'de kaldırılması sonucunda Türkiye'de yönetim şekli sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorunun halledilmesi için ilk olarak, 29 Ekim 1923 cumhuriyetin ilanından önce 1 Nisan 1923 yılında TBMM'de seçimlere gidildi. Bu seçimle beraber I. TBMM'de bulunan ikinci gruba mensup

muhafif milletvekilleri bertaraf edilmişti. Yeni meclise baktığımızda üyelerinin çoğu yenilikçi ve modernist bir çizgide yer alıyordu. Mustafa Kemal II. meclisin üyelerini bir partide toplamak istiyordu. Temeli I. Mecliste atılan müdafaa-i hukuk grubuyla beraber bir fırka oluşturmak istiyordu. Bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleriyle halk fırkası, 23 Ekim 1923 yılında resmen kurulmuştu. 29 Ekim 1923 yılında ilan edilen cumhuriyetin sonucunda TBMM başkanı Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı seçilmişti ve böylece devlet başkanlığı krizi sona ermişti. (Karpaz, 2015: 28-30)

Türkiye'de cumhuriyet kurulduktan ve hilafet kaldırıldıktan sonra egemenliğin kaynağı resmen halka inmişti. Bunun sonucu olarak Türkiye'de, cumhuriyetin kuruluşuyla beraber din devleti kisvesinden kurtularak bir ulus devlet inşasının başlangıcı söz konusuydu. Sonuç olarak Niyazi Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma" kitabında da dediği gibi cumhuriyetin ilanı ve hilafet makamının kaldırılmasıyla birlikte ileride Atatürk'ün önderliğinde yapılacak devrimler için bir zemin oluşmuştu. Bu devrimler sırasıyla hukuk, eğitim, yazı, dil, günlük yaşama kadar çeşitli konularda topluma ve devlete sirayet edecekti. (Berkes, 2012: 521)

Türkiye'de, cumhuriyetin ilanıyla beraber, halifelik kurumunun varlığı da tartışma konusu olmuştu. Atatürk, Türkiye'nin ulus devleti haline gelmesi için, eski kurumlardan olan halifeliğinde kaldırılması görüşündeydi. Mustafa Kemal Paşa ümmet toplumundan ulus toplumuna geçişte Türkiye'nin çizeceği yol konusunda görüşünü daha önceki meclis oturumlarında belirtmişti. Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiği üzere hilafet kurumunun ilgası kararını İsmet Paşa (İnönü), Fevzi Paşa (Çakmak) ve Kazım Özalp'la beraber almışlardı. İlk olarak 1 Mart 1924 yılındaki meclisin yeni döneminde söz alan Mustafa Kemal, hükümet programını ve yapılanlara kısaca değindikten sonra ordunun politikadan ayrıldığını ve aynı şekilde siyasi bir araç olarak kullanılan İslam dini de tekrardan eskisi gibi yüceltileceğini belirtti. Hilafet kurumuyla ilgili tek bir söz söylemeyen Mustafa Kemal, hilafet makamını TBMM tarafından sonlandırılmasını umuyordu. 2 Mart 1924 tarihinde TBMM hilafet kurumunun kaldırılması için toplandı. TBMM tarafından oylanacak yasalara baktığımızda sırasıyla üç yasadaki oluşuyordu. Bu yasalar sırasıyla, Halifeliğin kaldırılması, Tevhid'i Tedrisat ve Erkan-ı Harbiye'nin kaldırılmasıydı. Oylamayla beraber meclisten geçen bu yasaların sonucunda Şeriy-e Evkaf Vekaleti kaldırılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştu. Türkiye ve İran'la her iki ülkenin karşılaştırmalı analizini yaptığımızda dini kurumlar İran toplumunda daha bağımsız ve ulemanın gücü mutlaklı. (Mango, 2015: 467-469)

Cumhuriyetin ilanının ve halifeliğin kaldırılması sonucunda Türkiye tarihinde yeni bir döneme girilmişti. İlk olarak Türkiye'de dinin bir siyasi araç olarak kullanıldığı ve hukuki alanda dinin hâkim olduğu devlet yapısı artık yoktu. Cumhuriyetin yeni bir felsefesi vardı. 4 Mart tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanunuyla beraber eğitimde birlik sağlanmışti. 8 Nisan 1924 tarihindeyse dini esaslarla yargılamaların yapıldığı şeriat mahkemeleri kaldırılmışti. Bu yapılan devrimleri, 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kaldırılması izleyecekti. Yeni Türkiye akılcı felsefesini uygulamaya başlamışti. 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen yeni anayasa sonucunda devletin resmi dini İslam'dır ibaresi gelmişti. 1924 anayasasıyla beraber iki dereceli seçim sistemi kabul edilmişti. Hilafet makamının kaldırılmasıyla beraber Türkiye'deki ulus inşası sürecinin en büyük direklerinden olan laikliğin uygulanmasında en önemli adım atılmış oldu. (Karpaz, 2010: 131-132)

Hukuk alanında yapılan yeniliklerden en önemlisi Medeni Kanun olacaktı. Medeni Kanun'la birlikte din kurallarına dayanan bir hukuk sistemi yerine dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak ve Batı merkezli bir hukuk anlayışı benimseniyordu. Mustafa Kemal'in 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmada "Türk Devrimi, sözcüğün ilk anda akla getirdiği anlamdan başka ve ondan daha geniş bir anlam taşır. Onun gerçek din bağına dayanan yüzyıllık bir siyasal birim yerine, başka bir bağına, ulusallık bağına

dayanan bir birim koymak lazımdır. Ulusumuz, bugünkü uluslararası var olma savaşında yaşayabilmenin tek yolunun çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini değişmez bir ilke olarak kabul etmiştir. Ulus... devrimsel değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyasal bir rejim görüşünü yaşamın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk temellerini atmak, devrimimizin düşün biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir.” (Berkes, 2012: 530)

İki yıllık bir sürecin sonunda İsviçre Medeni Kanun’u TBMM tarafından 17 Şubat 1926 yılında kabul edilmişti. Bunun sonucunda cumhuriyet devrimciliğinde toplumsal bir dönüşüm hızlanmıştı. Medeni Kanun’un gerekliliği kabul edenlere göre toplumun yurttaşlık ilişkilerini ve toplumsal kuralları dini kurallar yerine, çağın gerekliliğine uygun olarak uyarlamak görüşü hakimdi. Medeni Kanun’un yürürlüğe girmesiyle birlikte toplumda din adamlarının yeri ve nüfuzu yavaş yavaş kırıldığı gibi şeri adaleti uygulaması da ortadan kaldırılmıştı. II. Meşrutiyetle beraber büyük bir tartışma konusu olan toplumda kadının rolü de 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesiyle noktalanacaktı. Atatürk devrimlerinin toplumsal hayata sirayet ettiğini kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinde görmekteyiz. Cumhuriyetin ilanı sonucunda ve onu izleyen devrimlerle beraber Türk toplumu laik bir toplum yapısına sahip olmuştur. (Berkes, 2012: 531-532)

1924 Anayasasının kabulüyle birlikte “Devletin dini İslamdır” ibaresi korunmuştu. Fakat 1928 yılına gelindiğinde devletin dini İslamdır ibaresi yerine Türkiye Cumhuriyet’i laik bir devlettir ibaresi eklenecekti. Bunun için ilk olarak TBMM’ye gelen kanun maddesi 10 Nisan 1928 tarihinde onaylandı. Bunun sonucunda devletin dinle olan bağlantısı tamamen koparılmıştı. Cumhuriyetin ilanı ile beraber Arap alfabesinin kullanımı büyük bir tartışma konusu olarak sürmesine rağmen, alfabe değişikliğine karşı oluşan muhalefet nedeniyle kesin olarak reddedilmişti. 1926 yılından sonra, muhalefetin sindirilmesi sonucunda bu konu tekrardan gündeme gelmişti. Sovyetler Birliği’ndeki Türki cumhuriyetlerin alfabesi Latin alfabesine değiştirilmişti. Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye’nin Türki cumhuriyetlerle olan kültürel bağlantıların devamı ve batı toplumuyla tam anlamıyla bir entegrasyonun öneminin farkındaydı. 1928 yılından itibaren Mustafa Kemal Paşa’nın yoğun çabaları sonucunda 24 Mayıs 1928 TBMM’nin gündemine gelen Latin alfabesinin kabulünün ön hazırlığı olan uluslararası rakamların kabulüyle beraber harf devriminin ilk adımı atılmış oldu. 26 Haziran 1928 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı’nda harf inkılabının kabulü izlenecek yol üzerine bir komisyon toplandı. Bu komisyonun oturumlarına katılan Mustafa Kemal, komisyonun hızlı bir şekilde karar alması konusunda yönlendirici oldu. 6 hafta içinde tamamlanan yeni alfabe, Mustafa Kemal tarafından Sarayburnu’nda tanıtıldı. (Lewis, 2017: 371-372)

CUMHURİYET SONRASI TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ

Türk- İnan ilişkilerine odaklandığımız vakit, Türkiye ve İnan’ın Millî Mücadele yıllarından itibaren birbirlerine karşı mesafeli ve dengeli bir politika izlemişlerdi. Bunun sonucu olarak Türkiye’de Millî Mücadelenin sonuçlanmasıyla beraber İnan, Türkiye’yle ilişkilerini ilerletmek ve diplomatik temaslarda bulunmak istiyordu. Millî Mücadele devam ederken bu diplomatik temasın kesin bir şekilde sonuçlanamamasının yegâne sebebi, Türkiye ve İnan arasındaki sınır sorunu ve Kürt aşiretlerinin neden olduğu ayaklanmalardı. Millî Mücadele’nin sonuçlanmasıyla birlikte iki ülkenin çıkarları örtüşmeye başlamıştı. İki ülke de modernleşmeyi ülkelerinin kalkınması için bir araç olarak görüyorlardı. Her iki ülkede de özellikle İngiltere’nin, Osmanlı ve Kaçar döneminden itibaren Türkiye’nin ve İnan’ın içişlerine karışılmasına karşı bir tepki oluşmuştu. (Erdal, 2012: 79)

Kurtuluş Savaşı'nın sonuçlanmasıyla birlikte iki ülke arasında diplomatik temaslar yoğunlaşmıştır. Bunun ilk işareti İran'ın Türkiye'de 3 tane konsolosluk açmak istemesiydi. Bu girişimin sonucunda Türkiye'de aynı şekilde Meşhed ve Tebriz şehirlerinde birer konsolosluk açılmasını şart koşmuştur. İmzalanacak mukaveleyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, İran'ın ülkede açacağı konsoloslukları tanıyacaktı. Bunun karşılığında İran'da Türkiye'nin Meşhed ve Tebriz'de açacağı konsoloslukları kabul edecekti. (BCA, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı: 8-44-7)

İlişkileri etkileyen bir diğer husus, Türkiye'de cumhuriyetin ilanıydı. Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber İran aydın kesimi arasında olumlu bir hava oluşmuştu. Bunun sonucu olarak İran'daki aydınlarda ülkelerinde cumhuriyetin ilanı için yazılar yazdılar. Bu çerçevede Türkiye, İran'da cumhuriyetin ilanı için nabız yoklamıştır. Hatta dönemin Türkiye Tahran Büyükelçisi Muhittin Paşa Rıza Han'ı ziyaret ederek İran'da cumhuriyetin ilanı için Türkiye'nin Rıza Han'ın arkasında olduklarını belirtti. Türkiye'nin bu tutumuna karşın İran'da ulema sınıfı cumhuriyet fikrine karşıydı. Bunun en somut örneği, Türkiye'de hilafetin kaldırılması sonucu İran uleması, İran'da cumhuriyetin ilanına karşı çıkıp protesto gösterilerinde bulunmasıdır. Bunun sonucunda Rıza Han, olayları sakinleştirmek için Kum şehrine giderek cumhuriyet fikrine karşı olduğunu belirtmek zorunda kaldı. (Oran, 2018: 357)

İran'la diplomatik temasların geliştiği bir dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin 1925 yılının sonlarında aldığı bir istihbarat bilgisi ayrıca önemlidir. Van Sınır komutanlığından alınan bilgiye göre İran'da cumhuriyet rejimine geçildiği, cumhurbaşkanı olarak ise Vezir Rıza Han'ın seçildiği bilgisi yer almaktadır. Bu istihbarat bilgisi her ne kadar yanlış olsa bile, Türkiye tarafında İran'da cumhuriyetin ilanının beklenildiğini göstermektedir Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber bölgedeki diğer ülkelere örnek olduğu görülmektedir. İran'da cumhuriyetin ilanı söz konusu olmadığı gibi Türkiye'nin İran'da sonraki yıllarda kurduğu diplomatik temaslara baktığımızda Türkiye ve İran'ın bölgesel düzeyde karşılıklı çıkarlara dayanan bir ilişkiler ağı kurulmuştur. (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü: 260-753-40)

Bu diplomatik temasların sonucunda, 1926 yılında Türkiye ve İran arasında Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın 5. ve 6. Maddelerine göre her iki ülke de birbirinin aleyhinde olan oluşumları örgütleri desteklemeyecekti. Bu antlaşmanın en büyük pürüzlerinden biri de sınır ihlalinin sürmesiydi. Bu sınır ihlalleri ve isyan eden aşiretlerin takibi konusundan dolayı antlaşma uygulanamadı. Türkiye'de bulunan Kürt kabileleri isyan ettikleri vakit İran topraklarına kaçıyor ve oradaki Kürt kabilelerinden destek alıyorlardı. Bu durum iki ülkenin de zararınaydı. Bu sırada, 1927 yılında çıkan isyan sonucu Kürt ayrılıkçıları bağımsız bir Kürdistan istiyorlardı. Bu durum karşısında Türk ve İran ilişkilerinde soğuk bir döneme girilmesine rağmen 1928 yılında tekrardan her iki ülke arasında bir protokol imzalandı. Bu ek protokole göre; İran, ayrılıkçı Kürtlere her türlü desteği kesecek ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirecekti. Türkiye, Doğu Anadolu bölgesinde çıkan isyanı bastırmak için 9. ve 10. Kolordulardan oluşan bir birlik oluşturmuştu. Bu birliğin başına Salih Paşa (Omurtak) atanmıştı. Bununla birlikte harekete geçen Türk kuvvetleri isyancıları kuşattı. Zor durumda kalan isyancılar İran'a kaçmak zorunda kaldılar. İsyancılar İran'daki Belikanlı ve Halikanlı aşiretlerinden destek alarak tekrardan Türkiye topraklarına girerek isyanı başlattılar. Bu durum Türk basınında İran'a karşı büyük bir tepki oluşmasına neden oldu. Bu durumun sonunda Türkiye, İran hükümetine Türkiye'nin Tahran büyükelçisi vasıtasıyla bir nota vermiştir. (Saray, 2019: 119-121)

İran'a protesto notası veren Türkiye'nin bir diğer hamlesi, Memduh Şevket Bey'i (Esental) geri çağırıp yerine Mustafa Kemal Atatürk'ün silah arkadaşlarından Hüsrev Bey'i (Gerede) Türkiye'nin Tahran büyükelçisi olarak atmasıydı. Hüsrev Bey'e talimatlar veren Başvekil İsmet Paşa (İnönü) Tahran'a gittiğinde yapması

gerekenleri şöyle özetledi: “Senin durumun tıpkı filolarını Çanakkale’ye dayanarak sefaret tercümanlarını Babıali’ye gönderen ve Sadrazama arzularını dile dikte ettiren Batılı sefirlerine benzemektedir. Arkanda Seferber olmuş bir ordu bulunmaktadır”. (Oran, 2018: 363)

Hüsrev Gerede dışında dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey’in (Aras) 1931 yılında Tahran’a yaptığı ziyaret sonucunda Türkiye’nin İran’la olan sınır sorunu çözülmüş ve konuyla ilgili yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu sınır sorununun çözülmesiyle beraber iki ülke arasındaki ilişkilerin hızla geliştiği görülmektedir. Bunun sonucunda Ocak 1932 yılında tekrardan İran’ı ziyaret eden Tevfik Rüştü Aras İranlı mevkidaşıyla görüştü. Bu görüşmeyle birlikte Tevfik Rüştü Aras ve İran Dışişleri Bakanı Iraklı mevkidaşına çağrıda bulunarak bu üç devlet arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanması gerektiğini belirttiler. Bu çağrının karşılık bulduğunu Irak Kralı I. Faysal’ın Tahran’a yaptığı ziyaretten anlıyoruz. Bu ziyaretle birlikte Türkiye, İran ve Irak aralarında imzalanacak paktın taslağı Irak hükümetine gönderilmiştir. Bu oluşan yeni durumla birlikte, bu üç devlet 1935 yılında Cenevre’de toplanan Milletler Cemiyeti’nin toplantısında konuyla ilgili bir taslak hazırladılar. Bu paktın oluşumunu hızlandıran bir diğer faktörse İtalya’nın Habeşistan’ı işgaliydi. Oluşan tehdit karşısında İran ve Irak bir dostluk antlaşması imzalamışlardı. Bu ikili dostluk antlaşmasının imzalanmasında Türkiye’nin bu iki devlete yaptığı baskı sonuç vermişti. Ancak İran ve Irak arasındaki Şatularap su yolları sorunu her iki ülke arasında bir anlaşmanın uzun süreli devam etmesinde engeldi. Bunun üzerine 1937 yılında Irak Dışişleri Bakanı Atatürk’ten yardım istemişti. Tevfik Rüştü Aras’ın haziran ayında Bağdat’a yaptığı ziyaretle beraber Sadabad Paktı’nın imzalanmasında önemli bir yol kat edilmiştir. (Bilgin, 2016: 41)

Türk-İran ilişkilerinde bir diğer dönüm noktası Rıza Şah’ın 1934 yılında Türkiye’ye ziyaretiydi. İran’la olan sorunların halledilmesiyle beraber Mustafa Kemal Atatürk, İran Şahı Rıza Pehlevi’yle görüşmek istediğini Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede’ye bildirmişti. Bunun sonucunda Hüsrev Gerede Rıza Şah’la yaptığı görüşmede kendisinin de böyle bir niyetinin olduğu fakat İran’daki durumdan dolayı şimdilik İran’ı terk edemeyeceğini büyükelçiye iletmişti. Dönemin Türk basını, 10 Haziran’dan 6 Temmuz’a kadar olan gazete manşetlerini Rıza Şah’ın Türkiye ziyaretiyle ayırmıştı. Bu seyahat sonucunda Türkiye’nin İran’la ilişkileri gelişim göstermiş ve Sadabad Paktı’nın imzalanmasında yeni bir adım olmuştu. (Altan, 2018: 8-9)

Türkiye’nin bu yoğun çabaları sonucunda 4 Temmuz 1937 yılında Tahran’da İran-İrak sınır antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla beraber Türkiye, İran ve Irak arasında yapılacak paktın temellerini atmıştır. Bu antlaşmadan dört gün sonra İran’ın Tahran şehri Sadabad sarayında bir toplantı gerçekleştirilmişti. Dört ülkenin dışişleri bakanları tarafından (Türkiye, Afganistan, Irak ve İran) Cenevre’de daha önceden oluşturulan taslak imzalandı. Bu pakt genel olarak bir askeri ittifak gibi gözükse bile, aslında saldırmazlık ve güvenlik antlaşmasıydı. Bu paktın saldırmazlık ve güvenlik antlaşması olduğunu dört maddeden anlıyoruz. Birinci maddeye göre bu dört devlet birbirlerinin içişlerine kesinlikle karışmayacaktı. Üçüncü maddeye göre, Paktı imzalayan devlet çıkarlarını ilgilendiren uluslararası konularda birbirine danışmadan hareket etmeyeceklerdi. Dördüncü maddeye göre paktı imzalayan devletler birbirlerine karşı eylemde bulunmayacaklardı. Paktın altıncı maddesi direkt güvenlik maddesi özelliği taşımaktadır. Altıncı maddeye göre pakta taraf olan devlet üçüncü bir devlete saldırırsa paktın diğer üyeleri bir ön bildirimde bulunmaksızın bu antlaşmayı saldıran tarafla ilgili son verebilecektir. Bu paktı genel olarak değerlendirdiğimiz vakit tam uygulanamadığını görmekteyiz. Bunun somut kanıtı olarak İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla 1941 yılında İran, İngiliz ve Sovyet kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal

sonucunda Pakt önemini yitirmiştir. Sadabad Paktı fiilen devam etse bile artık işlevini kaybetmişti. (Oran, 2018: 368)

SONUÇ

Türkiye’de 29 Ekim 1923 yılında cumhuriyetin ilanıyla beraber Türk- İran ilişkileri büyük bir ivme kazanmıştır. Bu ivmenin kazanmasındaki en büyük etken dönemin ruhuna uygun olarak ortaya çıkan inkılap ve modernleşme hareketleridir. Rıza Han’ın İran’da kendisini Şah ilan etmesi ve emperyalist güçlere karşı mesafeli bir dış politika izlemesi sonucu İran, Türkiye’ye yakınlaşmaya başlamıştır. Atatürk’ün önderliğinde başlatılan Türkiye’deki modernleşme hareketleriyle Rıza Şah’ın İran’da uygulamak istediği inkılaplar arasında bariz farklar vardı. İran’daki inkılapların cebir ve şiddet yoluyla halka benimsetilmeye çalışıldığı, diğer yandan Türkiye’de yapılan devrimlerin halkın nabzı yoklanarak yapılmıştır. Her iki ülkenin özelinde İran toplum yapısı analiz edildiğinde, İran toplum yapısının muhafazakâr ve çok katmanlı bir yapıda olduğu görülmektedir. Türk toplumuna yakından baktığımızda ise İran’daki kadar güçlü bir ulema sınıfının olmaması ve dinin devletin tekelinde olması nedeniyle Türkiye’de yapılan devrimlerin İran’da yapılan modernleşme hareketi kadar tepki çekmemiştir. Bu iki ülkenin dış ilişkileri özelinde baktığımızda İran’ın Türkiye’yi rol model aldığı görülmektedir. Türkiye’nin bölgede rol model bir ülke oluşu ve çok yönlü bir dış politika izlemesi sayesinde bölgede oyun kurucu ülke konumuna geldiği gözlemlenmiştir. Türkiye’nin bölgede oyun kurucu bir dış politika izlemesi sonucu Türkiye, İran’la olan sınır sorunlarını çözmüş ve 1928- 1932 yıllarında İranla saldırmazlık ve güvenlik antlaşması imzalamıştır. Bu girişimlerin sonucunda Türkiye, Ortadoğu devletleriyle imzalanacak paktın temellerini atmıştır. Son olarak, Türkiye’nin İranla ilişkilerine bakacak olursak, modernleşmeyle başlayan yakınlaşmanın Sadabad Paktı’nın imzalanmasıyla birlikte ikili ilişkilerde tarih boyunca en iyi yıllarını yaşamıştır. Bu pakt ileriki yıllarda önemini yitirmiş olsa bile, dönemin siyasi iklimini yansıtması açısından önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİAN, E. (2019). Modern İran Tarihi. (Çev. D. Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ALTAN, S. (2018). Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'ye Ziyareti Cumhuriyet Gazetesindeki Yansımaları. *History Studies International Journal of History*.10(4) 1-20 DOI Number: 10.9737/hist.2018.606
- ARMAOĞLU, F. (2019). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul: Kronik Yayınları.
- BALCI, M VE DENİZ, E. (2019). Rethinking the Iranian Islamic Revolution of 1979 with the Security Dilemma of the Cold War. *International Journal of Political Science & Urban Studies*. 7(1) 132-147 DOI: 10.14782/ipsus.539200
- BERKES, N. (2012). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- BİLGİN, M. S. (2016). İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası. *Gazi Akademik Bakış* , 9 (18) , 33-44. DOI: 10.19060/gav.320641
- BİNGAMAN, L. G. (2011). Conscripting The State: Military and Society in İran 1921-1941. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/12022/?jsessionid=2D8B4CEAAFD0B3C94C9A4D27AAAD197?sequence=1>
- ERDAL, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmaları* , 34 (34) , 77-88 . Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10062/124056>

- KARPAT, K. (2010). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT, K. (2015). Türk Siyasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KİLİ, S. (2000). Atatürk Devrimleri: Bir Çağdaşlaşma Modeli. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- LEWİS, B. (2017). Modern Türkiye'nin Doğuşu. (Çev. B. B. TURNA). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- MANGO, A. (2015). Atatürk: Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. F. Doruker). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- MİLANİ, A. (2012). The Shah. New York: St. Martin's Griffin.
- ORAN, B. (Ed.). (2018). Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar. (Cilt 1: 1919-1980). İstanbul: İletişim Yayınları.
- PİRNAZAR, J. (1980). Political Movement and Organization in İnan: (1890-1953). (Doktora Tezi) Erişim Adresi: ProQuest Dissertations & Theses Global DAI-A 42 /02, Dissertation Abstracts International
- SARAY, M. (2019). Türk-İnan İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- THOMAS, L. V. ve FRYE, R. N. (1952). The United States And Turkey and İnan. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- BCA. Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı. 8-44-7.
- BCA. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü. 260-753-40.